
Lányi András

A HELY HELYREÁLLÍTÁSA

A korlátlan technikai fejlődésbe vetett hit a legfejlettebb országokat a fizikai és kulturális megsemmisülés szélére sodorta. A gyors profit láza szétrombolt vidéket és várost. Az ipari termelés, amely a termelőerők szélsőséges fejlődésével járt, nem egészen kétszáz év alatt lerombolta azokat a városokat és tájakat, amelyeket az emberek évezredekken keresztül végzett munkája hozott létre. (*L. Krier: Houses, Palaces, Cities*)

Elveszett a település mint egy hely a természetben, elvesztek a városi központok mint a közösségi élet színhelyei, elveszett az épület mint jelentésteli mikro-hely, ahol az ember egyszerre érezheti az egyéniségét és a hovatartozását. Elveszett a földhöz és az éghoz való viszony. (*C. Norberg-Schulz: Genius loci*)

Helytelenül élünk, állapítja meg Edward Relph, a városföldrajz kanadai kutatója. Kijelentése leíró természetű, nem tartalmaz értékítéletet. A helytelenség (placelessness) fogalma, mellyel egyik kötetének címében is találkozunk (*Hely és helytelenség*), csupán a lokalitás jelentőségének eltűnésére utal életünkben. A helyi sajátosságok és kötődések világszerte áldozatul esnek

– a tömeges előállításnak és szabványosításnak, a távközlés, a szállítás és a sokszorosítás a szó szoros értelmében határokat nem ismerő fejlődésének, amely eltünteti a helyi technológiák, szokások és stílusok egymástól jól megkülönböztethető, gazdag sokféleségét, mert mindent mindenütt megismételhetővé és bárki számára elérhetővé tesz, tekintet nélkül a helyi adottságokra;

– az ember és környezete közti kapcsolat esetlegességé válásának: hiszen mindannyian többé-kevésbé „akárhol” élünk, szüntelen mozgásban vagyunk és meghatározó tapasztalatainkat a techno-telemédiumok virtuális valóságából merítjük;

– az üzleti szellemnek, mivel ez a környezetet tényleges vagy lehetséges szolgáltatások pusztá készletének tekintti, amelyet a kiaknázásától várt haszontól függően vesz igénybe vagy sem;

– a térbeli folytonosságon (közvetítetlenségen) alapuló érintkezési módok és kapcsolatok szükségszerű leértékelődésének, amikor többé nem a szomszédainkkal alkotunk közösséget, hanem olyan partnerekkel, akikkel esetleges helyszíneken találkozunk, vagy egyáltalán nem találkozunk;

– végül *hely-telenné* teszi életünket a modern építészeti, a mérnöki kiszámítás perfekcionizmusa ugyanúgy, mint a környezet-gép működésének sivár funkcionalizmusát leplezni igen, tartalommal megtölteni nem képes posztmodern kullisszák fölszínes eklektikája, lévén e kettő (modern és posztmodern) közös vonása a személyesség és az otthonosság hiánya;

– nemkülönben a közösségi terek feláldozása a motorizáció igényeinek és a telekspekulációnak: a mai várostervezés ezekkel szemben maga is csak szabványosítással képes védekezni – ilyen vagy olyan általános előírásokkal, melyek maradék tekintélyüket épp annak köszönhetik, hogy nincsenek tekintettel a helyszínek – minden egyes hely – kivételes, egyedi jellegére.

A magyarul értekező dolgát megkönnyíti – vagy ha úgy tetszik: megnehezíti – nyelvünk eredendő elkötelezettsége a

hely és a helybeliek iránt. Ami helytelen, az számunkra rossz is egyúttal. A jót ellenben helyénvalónak tartjuk és helyeseljük. Nem ismerek más nyelvet, amelyen lokalitás és moralitás közös nevet viselne. Szeretném hinni, hogy a nyelv sugallatában történelmi tapasztalat jut kifejezésre, olyan nép tapasztalata, amely hosszú vándorlás után szüntelen élethalálharcban találta meg s védte örökké vitatott helyét a földrajzi térben. Számunkra tehát a „hely” természetes viszonyítási pont a „jó” kérdésében. S erkölcsi képzeinknek ez valamiféle térbeli kiterjedést kölcsönöz.

Ez a különös adottság megkönnyíti, hogy felfogjuk téralkotás és térhasználat közvetlen erkölcsi jelentőségét. Egyszermind rávilágít a magyar erkölcsi gondolkodás gyakorlatias, sőt, ha úgy tetszik, röghöz kötött jellegére – abban az értelemben, ahogyan Karácsony Sándor hivatkozik erre. Hogyha a jónak a rossztól különböző térbeli helyzete van, nem maradhat testetlen ideál. Ezért ebben a felfogásban hiteltelennek tűnnek az olyan erkölcsi parancsolatok, amelyek éppen az észtvörvények tértől és időtől független egyetemességére hivatkozva követelnek maguknak kategorikus érvényességet. Hiszen „a dolgot magát” megítélni a jó és a rossz mértéke szerint csak konkrét, helyi összefüggések ismeretében lehet, és csak annak lehet, aki rendelkezik a kellő terepismerettel ahhoz, hogy a dolgok „elevenjére tapintson”.

Mit nem adott volna Martin Heidegger azért, ha magyar nyelven filozofálhat!

Bauen, wohnen, denken – az építészet filozófiájának egyik leggyakrabban hivatkozott huszadik századi „szent szövege”, Heidegger előadása végre magyarul is olvasható, Schneller István tolmácsolásában, *Az építészeti tér minőségi dimenziói* címet viselő tanulmánykötetben, amely Schneller építészeti elméleti és urbanisztikai tanulmányait tartalmazza. A könyv a mai városépítészeti legizgalmasabb kérdéseiről szól, különös tekintettel azokra a kihívásokra, amelyekkel Budapest szembesül a második ezredfordulón, az a város, amelynek a szerző immár tizenharmadik éve főépítész. Közéleti szerepre vállalkozó értelmiségünk körében ritka kivétel: a mindennapos küszködés a gyakorló várospolitikus előtt tornyosuló problémákkal Schnellerből nem csinált se hivatalnokot, se demagógot, se pártkatonát. Változatlan elmélyültséggel folytatja a nyolcvanas években kezdett térelméleti vizsgálódásait, és sokoldalú tájékozódásának friss eredményeiről jól megalapozott gondolatkísérletekben ad számot. A gyűjteményes kötet legszebb írásai éppen a legújabbak (Szent, profán és démoni helyek... Egzisztenciális térelméletek). Az építészet történetétől a kulturális antropológián keresztül a filozófiáig terjedő felkészültsége teszi lehetővé, hogy a várostervezés gyakorlati kérdéseire is kellő rálátással, módszerességgel és a változások kultúrtörténelmi dimenzióit mindvégig szem előtt tartva közelítsen (lásd p1. *Új kihívások és válaszok a 90-es évek nagyvárosi fejlődésében – Budapestben* című, mintaszerű összefoglaló tanulmányát).

De ezúttal nem az urbanista, hanem a filozófus mellé szegődünk útitársul, akivel az épülő-romló városi színterektől eltávolodva, az építészetelméleti fogalmak jelentésének forrásvidékén barangolhatunk. Hogy mit jelent egyáltalán: építeni? S hogyha nem az ingatlanpiacról, honnan is van a hely, amit beépítünk? Mi teszi helyé, ha nem a körző és a vonalzó szorgos használata? A természetesnek, sőt, olykor természettudományosnak vélt szemlélet mindent a matematika elvont, végtelen és egynemű terébe helyez, helynek tehát a tér tetszőleges intervallumát nevezi. Ez a felfogás tehát nem ismer kitéüntetett pontokat és irányokat: a beavatkozás számára kínáló potenciális helyszíneket elvileg egyenrangúaknak tekinti, s kész adottságnak a köztük fennálló térbeli viszonylatokat.

Az organikus és egzisztenciális térelméletek kiindulópontja ezzel szemben a közvetlen intuícióban feltáruló személyes tapasztalat, a „megélt tér”. A helyszíneket ez utóbbi szerint a világban a maga dolga után járó ember ténykedése teremti és különbözteti meg egymástól. Eredendő tapasztalatunk a helyek, nagyságok és irányok közti - félelmetes vagy csábító, mindenesetre mozgósító – különbség, s éppen nem az egyneműség, vagyis a tér egyenletes eloszlása. Tér a különféle jelentéssel kitéüntetett helyszínek között keletkezik mint távolság és közelség, határ és kapcsolat. A tér tehát nem úr, hanem szerkezet, mint Heidegger írja: „A terek létüket a helyektől és nem ‘a tértől’ nyerik”. Ezt a kijelentést egy híd példájával teszi szemléletessé: „A híd ‘könnyedén és erőteljesen’ lebeg a folyó felett. Nemcsak a már meglévő partokat köti össze. Akkor válnak először partokká a partok, amikor a hidat átvezetik. A híd teszi őket különösképpen egymással szembenivé. A másik oldal a híd által válik átellenessé. A partok sem úgy húzódnak már végig a folyó mentén, mint a szárazföld esetleges határterületei. A híd a partokkal mind az egyik oldali, mind a másik oldali partvidéket a folyóhoz vonzza. A híd egymással kölcsönösen szomszédossá teszi a folyót, a partot és a tájat. A híd *egybegyűjti* a földfelszínt mint tájat a folyó körül.”

Amikor a dolgok és tevékenységek helyét (léptékét, határait, térbeli viszonylataikat) keressük egy városban vagy lakásban, vagy éppen a tervezőasztalon, kulturális mintázatokra kérdezzük, s az egymással vetélkedő gyakorlatok vitájában kényszerülünk állásfoglalásra. S egyre gyakrabban: a már létező helyek és ezekhez fűződő történelmileg hagyományozott gyakorlatok fenntartása vagy megszüntetése a tét.

Csakhogy: van-e még helye a helynek civilizációnk mostani állapotában? Fogjuk fel akár megszabadulásnak, akár veszteségnek, hogy életünkben lecsökkent a helyi kötődések és kötöttségek jelentősége, városaink átalakulása híven tükrözi a térhasználat módjának változását, és ez csak a hagyomány álláspontjáról tűnik embertelennek. Mint Edward Relph írja: „valahol a helyről és a hely jelentőségéről zajló viták többsége mögött egy nyugodt és egyszerű táj képe sejlik, melyben nincsenek nagyvárosok, elővárosi térségek és csúf gyártelepek, se pénzalapú gazdaság, se tekintélyelvű politikai rendszerek. Ezen a tájképen az emberek ismerik a szomszédait, akikkel a közös hagyomány és közös társadalmi rítusok kötik őket össze. Az emberek bensőséges ismeretekkel rendelkeznek lakóhelyük földrajzáról, és felelősséget éreznek a megnevezhetetlen helyi sajátosságok fennmaradásáért, az ennek megfelelő városképpel és építészeti jellegzetességekkel együtt. Sajnos, az ilyen helyek létrehozásához kellő készségek és társadalmi kontex-

tusok nincsenek többé. Valóban, a multinacionális vállalatok, univerzális tervezési eljárások és az egyidejű globális kommunikáció világában komolyan kell vennünk azt az érvet, hogy a hely iránti vonzalom csak a nosztalgia egy formája, és hogy helyekre többé nincs szükség.”

Mégis, az idézet szerzője ugyanúgy, mint az építészeti tér minőségi dimenzióinak újralfedezésén fáradozó Schneller és kedvenc szerzői, Christian Norberg-Schulz, Otto Bollnow és mások meggyőzően érvelnek amellett, hogy önazonosságunk, lelki egészségünk, a világban való tájékozódásunk és társas kapcsolataink minősége szempontjából egyaránt megkerülhetetlen jelentősége van a helyek helyreállításának. Csak emberi léptékű terekben érezzük magunkat otthonosan. Olyan településeken és épületekben, amelyeket a közelség (fizikai térbeli elérhetőség), ismerőség, átjárhatóság és áttekinthetőség szempontjai szerint alakítottak ki, ahogyan Schneller követeli. Az ilyen városi tereket a közösség életében betöltött hagyományos illetve hagyomány-teremtő jelentőségüknek megfelelően elrendezett és megkülönböztetett helyek tagolják, közterek és közösségi terek hálózata szervezi értelmes egésszé. Ezek arculata és elhelyezkedése a város szövetében meg kell hogy feleljen rendeltetésüknek: hogy ne csak alkalmat kínáljanak a nyilvános együttlét számára, de közvetítsék annak kulturális mintáit is. Hiszen a városépítészlet elsőrendű és nagyhatású közösségszervező, életmódformáló tényező.

A városi tér rehumanizálása, a lokalitás elvének érvényesítése, valamint a „szent” helyek – vagy éppen csak a „jó kis helyek” – újraélesztése, mint Schneller hangsúlyozza, építészeti feladatnál lényegesen több – és kevesebb, mert „nem kíván radikális átalakítást, nem kívánja a technika modern „tabula rasa”-ját, hanem párbeszédet tesz szükségessé a hely és az emlékezet adottságaival”.

Schneller elemzései túlmutatnak a hagyományos térszerkezet felbomlása nyomán keletkező hiány jelenségeinek feltérképezésén, és nem is a térszervezés archetípusainak felelevenítése felé tájékozódik, mint a legtöbb organikus építész. Szent, profán és „démonikus” helyekről elmélkedve egy különös változásra hívja fel a figyelmet. A hierarchikus térszervezés egykor úgy teremtett rendezett kereteket a mindennapi élet számára, hogy a „szent” helyeket és ünnepi tereket mintegy kiemelte a tagolatlan, kusza és esetleges köznapi történések bomlasztó sodrából. Ma ennek bizonyos értelemben az ellenkezője zajlik. Éppen a városközpontok és közterek, tehát a kiemelt, jelentős helyek azok, amelyeket a leginkább kisajátítanak és uralnak a „város a városban” jellegű óriásépületek, megastuktúrák és a helyi adottságoktól független globális hálózatok. Ezek tehát a szó hagyományos értelmében nem helyek többé, sőt, ezek városainkban a legjellegzetesebb nem-helyek. A helyi kötődések létjogosultságának tagadását jelenítik meg, megszakítják a térszervezés folytonosságát, kikapcsolnak a helyi kontextusokból, és a globális kontextusok mindenütt jelenvaló hatalmára emlékeztetnek. Arra, hogy éppitt-létünknek nincs megkülönböztetett jelentősége. Az „ugyanúgy-mint-bárhol” helyi lerakatai ugyanakkor nem kímélik, sőt, nagyon is igénylik az egykori „szent” helyeket. Uralmi jelvényeiket előszeretettel helyezik el a történelmi városkép szívében, vagy éppen ezeket használják emblémaként, és a nevezetes helyszíneket, történelmi szimbólumokat turistacsalogató látványosságként sokszorosítják, virtualizálják és konzumálják.

Az élet azonban a széthulló metropoliszokban és alakatlan agglomerációs övezeteikben is élni akar, s nem nélkülözheti az intim és nyilvános találkozás számára alkalmas környezetet, hiszen az emberi élet mindenekelőtt és lényege szerint találkozás, a szó fizikai értelmében is. Ehhez az ember a körülmények dacára is igényli, keresi és létrehozza az együttlét ismerős, otthonos és biztonságos (szokásszerű) helyszíneit. A hagyományos központok, hivatalos köztérek és ünnepi helyszínek erre, mint láttuk, többé nem alkalmasak.

A figyelmes szemlélő egyfajta új katakombakultúra kialakulására lesz figyelmes városainkban. A civil nyilvánosság félre- és nehezen azonosítható, intimitását a maga anonimitásában őrző helyekre húzódik, közönséges és köznapi helyekre, messze elkerülve a tömegkultúra tematikus parkjait és az intézményesült nyilvánosság központjait. Ezek az új helyek nem a tervezett és szervezett „hivatalos” tér hangsúlyos pontjain alakulnak ki, inkább annak folytonossági hiányait és kihagyásait veszik igénybe; rendeltetésüket vesztett épületeket, slumokat, meghitt zugokat. „A valamikori profán, a mindennapok világa „emelkedett” emberi környezetté válik”, ismeri fel Schneller. „A szent a világ réseiben, rejtőzködve jelenik meg... Az orientációs pont az emberi, a személyes találkozás, a másik ember tekintete, s az emberi méltóságot megsértő vagy éppen helyreállító történésekre való emlékezés, tanúságtétel.” A határzónák és átmeneti terek éles szemű kutatója ezen a ponton olyan mikrokörnyezetre bukkan, amely az urbanisztika mint diszciplína számára valóban legfeljebb határeset lehet, de mint ilyen, különösen alkalmas arra, hogy egy történelmi határhelyzetet értelmezhetővé tegyen.

A rész – a szent hely –, ahol a merőben más (transzcendens) váratlan és megrendítő módon tör be világunkba: az Arc – jelenti ki Emmanuel Levinas nyomán. A másik arca.

Megvan tehát az ősz-hely, ami ellenáll minden kisajátításnak, mert kívülről láthatatlan és bemérhetetlen. A sacrum köré szentélyt, a szentély köré templomot, a templom köré várost építeni már csak mémöki munka. Építeni – de nem az-e éppen a baj, hogy az építés fogalmát egy siralmasan szűk, technicista értelemben használjuk? Nem ezért vált-e az építkezési láz a rombolás szinonimájává, a későmodern nagyváros lakhatatlanná? Heidegger, aki az építés teljesebb értelmének helyreállítására tesz kísérletet, előadását az „építeni” kifejezés etimológiájának feltárásával vezeti be. Felhívja a figyelmünket, hogy a német *bauen* (építeni) ige egy szótöből ered több lakást, lakóhelyet jelölő régies kifejezéssel (*wohnen*), végül, hogy ez az egész szócsalád a „bin” létigével rokon. Következtetése így szól: „Embernek lenni azt jelenti, halandóként a földön lenni, ami azt jelenti: lakni. A régi építeni szó azt mondja, hogy az ember annyiban *van*, amennyiben *lakik*, ez az építeni szó azonban egyúttal még azt is jelenti, hogy gondozni, ápolni, tudniillik földet művelni, szőlőt művelni... Az építésművelés mindkét módja, az építés mint gondozás, latinul *colere, cultura*, és az építés mint építmények létesítése, *aedificare*, benne foglaltatik a tulajdonképpeni építésben, a lakozásban.”

Az embernek a föld nem otthona. Az ember otthona a ház, amit a földön és a földből emel magának. Így tartozik az építés előbb, mint bármilyen más, magához az emberi létezéshez. Mert hogy emberré lehessen, *építenie* kell a helyet, ahol lakik. Ez az építkezés: a történelem. Folytonos művelés és művelődés, leleményes gondoskodás romlandó létesítményeinkről. A „haladás” fogalma aligha illik erre a tevékenységre. A lényeg

ugyanis nem valaminek a szüntelen meghaladása, elhagyása, inkább a fenntartás és megőrzés igyekezete. Az ember kíméli, óvja lakozása helyét, hogy az számára megmaradjon és lakható maradjon. Helytáll, ha tud, a gondjaira bízottakért, dacolva az idő kérlelhetetlen törvényével is. Ebben a küzdelemben, mint Rilke figyelmeztet *Rekviemjében*, győzés nincs, csak kitartás.

Az építés mint megtartó gondoskodás kíméllettel munkálkodik. „A kímélő megóvás”, olvasom Heideggernél, „maga nemcsak abban áll, hogy a megóvottnak nem teszünk rosszat. A tulajdonképpeni megóvás valami *pozitív*, és akkor történik, ha valamit a saját lényegébe különösképpen visszamentünk, azt a megóvni szó értelmében: körülkerítjük... *Éppen ez az óvás a lakozás alapvonása.*” Az idézett, kulcsfontosságú szövegrész középpontjában meglehetősen rejtélyes kifejezés áll: valamit visszamenteni a saját lényegébe. Ezt kellene tennünk, de mit is jelentsen ez? Az értelmezéshez más Heidegger-szövegek segítségét vesszük igénybe, először a „... *költőien lakozik az ember.*...” címűt, amelynek egyes fordulatait az építésről szóló írás szó szerint megismétli, gondolati összetartozásuk tehát nem szorul bizonyításra. Itt egyrészt azt olvassuk, hogy a lakozáshoz és a műveléshez a mértéket a költés adja meg. A költés pedig maga nem egyéb, mint mértékvétel – az ismeretlenről. A költő „azt hívja, ami az önmagát-felfedésben éppen az önmagát elrejtőt hagyja megjelenni, mégpedig mint önmagát elrejtőt. A költő a meghitt jelenségekben az idegent hívja, mint olyat, amelybe a láthatatlan illeszkedik, hogy az maradjon, ami: ismeretlen.” Szép, de nem biztos, hogy érthető. *A műalkotás eredetében* a mű és a föld vitáját fejtegetve Heidegger bővebben kifejti ezt a gondolatot. „A mű a földet földként engedi létezni”, írja. A költés a létezőt úgy helyezi a mű világának nyíltságába, hogy megőrzi (el-nemrejtetté teszi) minden behatolásnak ellenálló idegenséget. Ellenkező esetben maga a feltárás és megvilágítás is csak elváltoztatná a létezőt, éppen a lényegétől fosztaná meg, amely elrejtő és rejtőzködő. „Ha az erőszakos behatolás – a természettudományos-technikai eltárgyasítás formájában – az uralom és a fejlődés látszatát kelti is, ez az uralom akkor is csak az akarat tehetetlensége marad. Szabadon megvilágítva a föld mint olyan csak ott jelenik meg, ahol lényegét tekintve fel-nem tárható marad és így őrződik, ahol nem engedi feltárni magát, azaz állandóan magába rejtezik. A föld előállítását azt jelenti: a földet magát elrejtőként nyitni fel.” Erre Heidegger szerint alapjában véve csakis a költés képes, és csak a műalkotásban történik meg az igazság, ahol „a létezőt a maga teljességében elnem-rejtetté teszik és abban megtartják”. Az embernek tehát, ahhoz, hogy építhessen, előbb költővé kell lennie mérni a mérhetetlent, remélni a nem-remélhető, a létezők titkát napvilágra hozni és megtartani. Márpedig építeni kell: ez nem a szükségszerűség, hanem a kötelesség parancsa, mert a világ nem ép. Hogyha nem ép, akkor sérült. De ki sértette meg? Talán az ember.

Vagy itt létünk maga volna a lét sérülése? A világló öntudat – a lobogó fájdalom eksztázisa – büntetésünk? S a léten létezésünkkel ütött seb ápolása és gondozása, vagyis a helyrehozatal mint jóvátétel, minden tennivalónk?

A halandó költőien lakol.

Schneller István *Az építészeti tér minőségi dimenziói* című könyve 2002-ben jelent meg a kecskeméti Librarius Kkt kiadásában. Lányi András esszéje *Létezik-e?* című kötetében jelent meg (Hanga Kiadó és Új Mandátum Kiadó, 2003)